

ΑΓΓΕΛΟΥ Π. ΜΑΤΘΑΙΟΥ

Περὶ τῆς ἐπιγραφικῆς βιβλιογραφίας τοῦ Σ. Ἀ. Κουμανούδη

Τὴν προσφορὰ τοῦ Στέφανου Ἀθ. Κουμανούδη (1818-1899) στὴν ἐπιγραφικὴ ἔρευνα καθορίζει ἀφ' ἑνὸς ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ ἐδημοσίευσε. Ἐξαιρουμένων τῶν περιλαμβανομένων 4042 στὸ μνημειῶδες ἔργο του *Ἀττικῆς Ἐπιγραφαὶ Ἐπιτύμβιοι* (1871) ἐξέδωσε περὶ τὶς 1000, πολλὰς ἀποτελούμενες ἀπὸ πάμπολλα θραύσματα. Ἀφ' ἑτέρου ἡ ἀκριβεία τῶν ἀναγνώσεων, ἡ ἰκανότης συνδυασμοῦ τῶν θραυσμάτων, τὰ σύντομα ἀλλὰ ἄκρως εὔστοχα σχόλια περὶ τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς χρονολογήσεως τῶν ἐπιγραφῶν, ἡ ἐρμηνευτικὴ του δεινότης καὶ ἡ ταχύτητα, μὲ τὴν ὁποία ἐδημοσίεψε τὶς ἐπιγραφές. Ὡστε τὸ αἶτημα συντάξεως ἀναλυτικῆς ἐπιγραφικῆς βιβλιογραφίας εἶναι ἐπίκαιρο καὶ ὄχι γιὰ ἱστορικοὺς μόνον λόγους.

1. Τὸ 1870 ὁ Κουμανούδης ἐδημοσίευσε κατάλογο τῶν ἐπιγραφῶν, τὶς ὁποῖες ἐξέδωσε σὲ ἐφημερίδες καὶ περιοδικά, κυριώτατα τῶν Ἀθηνῶν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1863-1870.¹ Ἡ δημοσίευσίς εἶναι τμήμα συντόμου ὁδηγοῦ² τῶν δημοσιεύσεων Ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν μετὰ τὴν ἐμφάνισι τῶν 4ου τόμου τοῦ *Corpus inscriptionum Graecarum* τὸ 1856. Δίδονται οἱ τίτλοι τῶν Ἑλληνικῶν καὶ ξένων ἔργων, μονογραφῶν, συλλογῶν καὶ περιοδικῶν, ὅπου δημοσιεύθηκαν ἐπιγραφές, συνοδευόμενοι κατὰ περίπτωσιν ἀπὸ συντομώτατα ἐπεξηγηματικὰ σχόλια. Ὁ λόγος τῆς συντάξεως τοῦ ὁδηγοῦ κατὰ τὴν σημείωσιν τοῦ Κουμανούδη εἶναι ἡ παύσις τὸ 1863 [πρὸς τὰ τέλη του] τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος*, γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα, καὶ τοῦ *Φιλίστορος* καὶ ἡ ἀνάγκη ἐνημερώσεως τῶν Ἑλλήνων καὶ ξένων περὶ τῶν ἐκδόσεων ἐπιγραφῶν κατὰ τὸ διάστημα αὐτό.

2. Πρὸ σαράντα περίπου ἐτῶν ἐδόθησαν οἱ τίτλοι τῶν ἄρθρων, τὰ ὁποῖα ἐδημοσίευσεν ὁ Κουμανούδης στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* τῆς τρίτης περιόδου (1883 κέ).³

3. Τὸ 1992 ἐταυτίσθησαν ὅλες οἱ ἐπιγραφές (Ἀττικῆς καὶ ἄλλων περιοχῶν) ποὺ ἐδημοσιεύθησαν στὰ περιοδικά, τὰ ὁποῖα (συν)εξέδιδε ὁ Κουμανούδης, τὸ *Ἀθήναιον* καὶ τὸν *Φιλίστορα* ἐπὶ πλέον κατετάγησαν κατὰ τοπογραφικὰς ἐνότητες τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς συμφώνως πρὸς τὸν τόπο ποὺ εὐρέθησαν.⁴

1. Ἀκριβέστερα τὸ διάστημα 15.1.1863-32.3.1870· βλ. κατωτ. (σημ. 2).

2. Βλ. *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς* τῆς Β' περιόδου 1870, παράρτημα, σελ. 1-4· οἱ δημοσιεύσεις τοῦ Κουμανούδη σὺν σελ. 2-4.

3. Βλ. Β. Χ. Πετράκου, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία. Ἡ ἱστορία τῶν 150 χρόνων τῆς*, (BAE 104), Ἀθήναι 1987, 391.

4. *Ἀρχεῖον τῶν μνημειῶν τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς. Εὐρετήρια τῶν περιοδικῶν Ἀθήναιον (1872-1881) καὶ Φιλίστορα (1861-1863)* [APMA] 1· βλ. κατωτ. ὑπὸ τὸ Β.1. Στὴν ἐκδοσὴν περιλαμβάνεται καὶ ἀναγραφή τῶν δημοσιευμάτων τῶν συγγραφέων κατὰ τὸ ὄνομά τους καὶ κατὰ θέματα, ὥστε ἡ ἀντλησίς τῆς ἐπιγραφικῆς βιβλιογραφίας τοῦ Κουμανούδη εἶναι εὐχερестаτή, ἄλλωστε στὴν συντριπτικὴ πλειονότητά τους οἱ δημοσιευθεῖσες ἐπιγραφές στὰ δύο περιοδικὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν κάλαμό του.

4. Τὸ αὐτὸ ἔγινε καὶ γιὰ τὶς περιληφθεῖσες στὴν ἔκδοση τοῦ Κουμανούδη *Ἐπιγραφαὶ Ἑλληνικαὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι ἐκδιδόμεναι δαπάναις τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*, Φυλλάδιον Α΄ ἐν Ἀθήναις 1860,⁵ καθὼς καὶ γιὰ τὶς ἐπιγραφὰς ποὺ ἐδημοσίευσεν στὴν *Ἐφημερίδα Ἀρχαιολογικὴν* τῆς Β΄ περιόδου (1862-1874).⁶

5. Συνοπτικώτατη ἀναγραφή τῶν δημοσιευμάτων του, μεταξύ αὐτῶν καὶ τῶν ἐπιγραφικῶν, περιέλαβε ὁ ὑπογραφόμενος στὰ ἐπιλεγόμενα τοῦ *Ἡμερολογίου* τοῦ Σ.Α.Κ. 1845-1867,⁷ ἀποσκοπώντας στὴν στοιχειώδη ἐνημέρωση τῶν ἀναγνωστῶν τοῦ ἔργου, κυριώτατα νεοελληνιστῶν, τῶν ὁποίων ἡ πλειονότης ἀγνοοῦσε ἢ παρέβλεπε ὡς δῆθεν «ξένον παραμῦθ», γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω μία φράση τοῦ Κουμανούδη, τὸ σημαντικὸ ἀρχαιολογικὸ καὶ ἐπιγραφικὸ ἔργο του.

Προσφάτως σὲ πόνημα⁸ περὶ τοῦ Κουμανούδη δημοσιεύθηκε ἐπιγραφικὴ βιβλιογραφία του ἀτελής, ἐλλιπὴς καὶ προϊὼν λαθροχειρίας.

Ἡ βιβλιογραφία⁹ εἶναι ἀτελής καὶ ἐλλιπὴς γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους:

A.1. Δὲν ἐταυτίσθηκαν οἱ ἐκδοθεῖσες ἐπιγραφὰς κατὰ τὰ ἔτη 1863-1870 στὸν ἡμερήσιο καὶ περιοδικὸ τύπο ποὺ περιέχεται στὸν κατάλογο, τὸν ὁποῖο δημοσίευσεν ὁ Κουμανούδης στὸ παράρτημα τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος* τῆς Β΄ περιόδου. Βλ. ἄνωτ. ὑπὸ τὸν ἀρ. 1.

A.2. Οἱ ἐπιγραφὰς ποὺ περιλαμβάνονται στὰ ἄρθρα τοῦ Κουμανούδη στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* τῆς τρίτης περιόδου (1883 κέ.) δὲν ἐταυτίσθηκαν, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἐδόθησαν μόνον οἱ τίτλοι τῶν ἄρθρων. Βλ. ἄνωτ. ὑπὸ τὸν ἀρ. 2.

A.3. Παρελείφθησαν οἱ δημοσιευθεῖσες ἀπὸ τὸν Κουμανούδη ἐπιγραφὰς στὸ αὐτοτελὲς φυλλάδιο ἐπιγραφόμενο *Ἐπιγραφαὶ Ἑλληνικαὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι*, βλ. *Ἀρχεῖον τῶν μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς* [ΑΡΜΑ] 3, (ΒΑΕ 177), Ἀθήναι 1998, Μέρος Β΄, σελ. 247-297: Εὐρετήρια τῶν ἐξῆς ἔργων ὑπὸ Οὐρανίας Βιζυηνοῦ: *Ἐπιγραφὰ ἀνέκδοτοι*, φυλλ. 1 (1851), φυλλ. 2 (1852), φυλλ. 3 (1855), *Πρακτικὰ τῆς ἐπὶ τοῦ Ἐρεχθείου ἐπιτροπῆς* (1853),

5. *Ἀρχεῖον τῶν μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς* [ΑΡΜΑ] 3· βλ. κατωτ. ὑπὸ τὸ Α.3.

6. *Ἀρχεῖον τῶν μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς* [ΑΡΜΑ] 6. βλ. κατωτ. ὑπὸ τὸ Β.2.

7. Στεφάνου Ἀθ. Κουμανούδη, *Ἡμερολόγιον 1845-1867* μεταγραφή †Σ. Ν. Κουμανούδη. Ἐπιμέλεια – ἐπιλεγόμενα Ἀ. Π. Ματθαίου, Ἀθήνα 1990, 212-213.

8. Ἐδημοσιεύθη στὸ περιοδικὸ *Ὁ Μέντωρ* 131 (2024) σσ. 256 ἀπὸ τὸν κ. Β. Χ. Πετράκο. Τὸ περιοδικό, ἀπὸ χρονογραφικὸ καὶ ιστοριοδιφικὸ δελτίο, κατὰ τὴν ἀναγραφή στὰ ἐσώφυλλα τῶν τόμων, ἔχει καταντήσει ἀπὸ τὸν κ. Πετράκο σχεδὸν ἀποκλειστικῶς βῆμα τῶν ἀπόψεων καὶ τῶν κρίσεών του. Ἐκεῖ κατὰ καιροῦς, βλ. λ.χ. τὸ τεῦχος 127 (2022), «ξεκαθαρίζει τοὺς λογαριασμοὺς του», ὅπως νομίζει *πλανώμενος πλάνην οἰκτρὰν*, μὲ παλαιούς καὶ νεωτέρους «ἀντιπάλους», κυριώτατα μὲ τεθνεώτας, γιὰ λόγους προφανεῖς, ἀλλὰ καὶ ζῶντας, ἐπιχειρώντας νὰ τοὺς μειώσῃ ἄλλοτε εὐθέως, ἄλλοτε ἐμμέσως, συχνὰ διαστρέφοντας ἢ καὶ παρασιωπώντας τὴν ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια.

9. Ἡ ἐπιγραφικὴ βιβλιογραφία τοῦ Κουμανούδη (*Ὁ Μέντωρ* 131, 2024, 202-253) εἶναι μέρος τῆς παρατιθεμένης γενικώτερης βιβλιογραφίας τοῦ Κουμανούδη καὶ τῆς περὶ αὐτοῦ ἐργογραφίας. Ἡ βιβλιογραφία συνοδεύει τὸ θλιβερό, ἴνα μὴ τι χειρὸν εἴπω, πόνημα τοῦ κ. Πετράκου περὶ τοῦ ἀνδρός, τοῦ ἔργου καὶ τῆς βιβλιοθήκης του ὑπὸ τὸν τίτλο *Κουμανούδεια*, καὶ ἀνθολόγιο κειμένων του, κυριώτατα ἐκ τοῦ Ἀρχείου του (ἀποκειμένου κυριώτατα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, καὶ μέρους του στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία), δημοσιευμένων καὶ μὴ. Ἀνάξια ἀπαντήσεως εἶναι ὅσα θλιβερὰ γράφει παρακινούμενος ἀπὸ τὴν ἐμμανῆ ἐμπάθειά του. Ἡ δυσθυμία του πρὸς τὸν Κουμανούδη διατρέχει τὶς σελίδες τοῦ τεύχους· κυριαρχεῖ ἢ συμπλεγματικὴ ἀνάγκη του νὰ μειώσῃ τὸν ἐπὶ τριακονταπενταετίαν συναπτῆ διατελέσαντα γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας Κουμανούδη, ὥστε νὰ ἀναδειχθῇ ἐμμέσως ὁ ἴδιος καὶ ἡ συνεισφορά του πρὸς τὴν Ἐταιρεία (βλ. *Ὁ Μέντωρ* 124, 2020, 4).

Ἐπιγραφαὶ Ἑλληνικαὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι ἐκδιδόμεναι δαπάνῃ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας (1860). Βλ. ἀνωτ. ὑπὸ τὸν ἀρ. 4.

Α.4. Παρελείφθησαν ὅσες ἐπιγραφὲς δημοσίευσε ὁ Κουμανούδης στὸν ἡμερήσιο καὶ περιοδικὸ τύπο τῆς ἐποχῆς μετὰ τὸ 1870.¹⁰

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ πονήματος μὲ δῆθεν οὐδέτερο ὕφος, στὸ ὁποῖο, ὅπως κατὰ κανόνα, ὑφέρει μειωτικὴ ἢ ἀρνητικὴ κρίσις, σημειώνει (σελ. 12) ὅτι ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἔργο τοῦ Κ. Σ. Πιπτάκη, τὸ ὁποῖο εἶναι συγκεντρωμένο σχεδὸν ὅλο σὲ δύο δημοσιεύματα, τὴν *Ἐφημ. Ἀρχ.* καὶ τὸ *L'ancienne Athènes*, τὶς ἐπιγραφικὲς δημοσιεύσεις τοῦ Κουμανούδη πρέπει κανεὶς νὰ τὶς ἀναζητήσῃ σὲ ὅλες τὶς ἐφημερίδες καὶ τὰ περιοδικὰ τοῦ 19ου αἰ., καὶ ἐν συνεχείᾳ τὰ ἀπαριθμῇ. Κατὰ τὴν πάγια τακτικὴ του τῆς παρασιωπήσεως, δὲν λέγει, ἂν καὶ τὸ γνωρίζῃ καλά, ὅτι μεγάλο μέρος τῶν ἐπιγραφικῶν δημοσιεύσεων τοῦ Κουμανούδη, καθὼς καὶ ἡ ἔκδοσις τοῦ *Φιλίστορος* καὶ τοῦ *Ἀθηναίου*, ὀφείλονται κατὰ κύριον λόγον στὴν μὴ ὀμαλὴ ἔκδοσις τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος* τὰ ἔτη 1862-1874 καὶ ἐν τέλει στὴν παύσις τῆς κυκλοφορίας τῆς ἐπὶ ἀρκετὰ ἔτη (1875-1882).

Ὁ συντάκτης τῆς βιβλιογραφίας δὲν ἐμπῆκε στὸν κόπο νὰ ταυτίσῃ τὶς ἐπιγραφὲς, ἐκδοθεῖσες στὰ ἀμέσως ἀνωτέρω μνημονευθέντα δημοσιεύματα καὶ στὸν τύπο, ἔργο βεβαίως χρονοβόρο καὶ ἐπίπονο πού ἀπαιτεῖ ἐπιγραφικὴ πείρα. Πιθανώτατα δὲν ἔλαβε σχετικὴ ἐντολὴ ἀπὸ τὸν συγγραφέα τοῦ μικρόνου πονήματος, γεν. γραμματέα τότε τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.¹¹

Ὅτι δὲν ἔγινε πρωτογενὴς ἐργασία προκύπτει εὐθέως ἀπὸ τὸ ὅτι γιὰ τὶς ταυτίσεις τῶν Ἀττικῶν ἐπιγραφῶν πού ἐπανεξεδόθησαν στὰ μέχρι τὸ 2020 τεύχη τῆς τρίτης ἐκδόσεως τῶν

10. Δὲν ἐταντίστηκαν οἱ ἐκδοθεῖσες μετὰ τῶν ἐτῶν 1858-1880 ἐπιγραφὲς σὲ αὐτοτελεῖς δημοσιεύσεις καὶ σὲ ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ πρὸ τοῦ 1863 καὶ μετὰ τὸ 1870, ἀναγραφόμενα στὶς σελ. 197-198 τοῦ πονήματος· σημειωτέον ὅτι καταγράφονται μερικοὶ μόνον τίτλοι –παρελείφθη καὶ ἡ δημοσίευσις ἐπιγραφῆς τῆς Ἀμοργοῦ στὸ *BCH* 8 (1884) 22-27-. Ἐξυπακούεται ὅτι ἡ ταύτισις τῶν δημοσιευθειῶν ἐπιγραφῶν στὰ περιληφθέντα στὶς σελ. 197-198 ἐντυπα θὰ ἔπρεπε νὰ ἐνταχθῇ στὶς σελ. 202-253, ὅπου καὶ ἡ ἐπιγραφικὴ βιβλιογραφία.

11. Ὁ κ. Πετρόκος ἐπεχείρησε στὶς σελ. 67-81 τοῦ πονήματος κριτικὴ παρουσίασις τοῦ ἔργου τοῦ Κουμανούδη, *Ἀττικῆς ἐπιγραφαὶ ἐπίτυμβιοι*. Ὁ ἔμπειρος ἀναγνώστης εὐκόλα θὰ διακρίνῃ τὶς εὐστοχες παρατηρήσεις ἀπὸ τὴν ἀνιστόρητη, ἠθελημένη, μεταφορὰ τῶν μεθόδων τῆς Ἐπιγραφικῆς τοῦ παρόντος στοὺς χρόνους τοῦ Κουμανούδη καὶ τὴν φανερὴ ἢ ὑφέρπουσα ἐμπάθειά του διαφαίνομενη κατὰ περίπτωσιν ἀπὸ τὴν εἰρωνεία, τὴν διαστροφή ἢ καὶ τὴν ἐν μέρει ἀπόκρυψη τῆς ἀλήθειας. Στὴν ῥύμη τῆς ἐμμονῆς του κατὰ τοῦ Κουμανούδη ἐμπλέκει (σελ. 75) τὸν «συνεργάτη» τῆς Ἐταιρείας, ὅπως τὸν ὀνομάζει ὁ ἴδιος (βλ. *Μέντωρ* 134, *Δεκ.* 2024, σελ. 4) Γ. Παπαδόπουλο, παραθέτοντάς κείμενό του περὶ τῶν ἐπίτυμβιων ἐπιγραφῶν πού ἐδημοσιεύθησαν ἀπὸ τὸν F. Lermoyant καὶ ἀπασχόλησαν τὸν Κουμανούδη καὶ κατόπιν ἄλλους ἐρευνητὲς γιὰ τὴν γνησιότητά τους. Κατὰ τὸν συγγραφέα τοῦ πονήματος τὸ παρατιθέμενο κείμενο τοῦ «συνεργάτου» «διευκρινίζει τὶς ἀπορίες, τὶς ἀμφιβολίες καὶ τὶς ἀπορίες τοῦ Κ.» Ἀλλὰ γιὰ κακῆς τῆς τύχης τοῦ παρατεθέν κείμενο ὁ «συνεργάτης» ἀντλεῖ βαρέως ἀπὸ ἐκτενέστερο σχετικὸ σημεῖωμα τῆς Βούλας Μπαρδάνη, περιεχόμενο στὸ ἐξῆς δημοσίευμα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας: *Συμπλήρωμα τῶν ἐπίτυμβιων μνημείων τῆς Ἀττικῆς* ὑπὸ Βούλας Ν. Μπαρδάνη – Γεωργίου Κ. Παπαδόπουλου μὲ τὴ συμβολὴ Βασιλείου Χ. Πετρόκου, (ΒΑΕ 241), Ἀθήναι 2006, σελ. 501-502. Ὁ «συνεργάτης» τῆς Ἐταιρείας Γ.Κ.Π. δὲν μνημονεύει βεβαίως τὴν πηγὴ τῶν πληροφοριῶν του καὶ ἐπομένως καὶ τὴν συντάκτιδα τοῦ σημειώματος. Λυπούμαι νὰ εἰπῶ ὅτι ὑπῆρξε μαθητὴς μου καὶ στὰ μαθήματά μου ἀπέδιδε πρῶτιστη σημασίαν στὸ ἥθος· ὅσο γιὰ τὴν ἐν γένει στάση του, οὐδεὶς ἀγνωμονέστερος τοῦ εὐεργετηθέντος· καὶ ὁ νοῶν νοεῖται.

μετευκλειδίων έπιγραφών¹² δέν δίδεται ή δημοσίευση εκείνη, αλλά αὐτή τῆς δευτέρας εκδόσεως, τὴν ὁποία παρέχουν τὰ ἀναλυτικά εὐρετήρια τοῦ *Φιλίστωρ* καὶ τοῦ *Ἀθηναίου* στὴν σειρά τοῦ *ΑΡΜΑ*.

Ἡ ἐμφανισθεῖσα βιβλιογραφία εἶναι προϊόν λαθροχειρίας, διότι ὁ συντάκτης ἀντέγραψε τὶς δημοσιευθεῖσες ταυτίσεις ἀπὸ τὰ ἐξῆς δημοσιεύματα χωρὶς νὰ κατονομάξῃ τὴν πηγή καὶ τοὺς συντάκτες τῶν Εὐρετηρίων:

B.1. *Ἀρχεῖον τῶν μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς. Εὐρετήρια τῶν περιοδικῶν Ἀθηναίων (1872-1881) καὶ Φιλίστωρ (1861-1863)* [ΑΡΜΑ] 1, ὑπὸ Βούλας Ν. Μπαρδάνη καὶ Γεωργίας Ε. Μαλούχου (ΒΑΕ 127), Ἀθήναι 1992.

B.2. *Ἀρχεῖον τῶν μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς* [ΑΡΜΑ] 6. *Τοπογραφικὸ εὐρετήριο τοῦ περιοδικοῦ Ἐφημερὶς Ἀρχαιολογικῆ. Περίοδος Β' (1862-1874)*, ὑπὸ Οὐρανίας Βιζυνοῦ, (ΒΑΕ 304), Ἀθήναι 2015.

Πρὸς συσκότισιν μόνον τῆς ἀληθείας δίδονται σὲ τέσσερα(!) λήμματα διορθώσεις τῶν ταυτίσεων.¹³

Σὲ ἓνα σημεῖο ὅμως ἐπέδειξε φιλεργίαν ὁ συντάκτης τῆς ἐκ λαθροχειρίας βιβλιογραφίας. Ἐσημείωσε, προφανῶς κατόπιν σχετικῆς ἐντολῆς τοῦ ὑπογράφοντος τὸ πόνημα, μετ' ἐπιμελείας στὰ λήμματα τῶν ταυτίσεων ποιῆς ἐπιγραφῆς ἐδημοσίευσε ὁ Κουμανοῦδης ἐξ ἀντιγράφου ἢ ἐκτύπου ἄλλου. Ὁ λόγος τοῦ ἐπιδειχθέντος ζήλου εἶναι πρόδηλος.

Ἀλλὰ ὁ ἐντολεύς, τέως γεν. γραμματεὺς τῆς Ἐταιρείας, ἔχει νὰ ἀποφασίσῃ μεταξὺ δύο μόνων ἐπιλογῶν· ἢ ἀγνοεῖ παντελῶς, ἂν καὶ ἐπιγραφικός, ὅτι συχνότατα οἱ ἐπιγραφικοὶ δημοσιεύουν ἐπιγραφῆς ἀπὸ ἀπόγραφα, ἀντίγραφα καὶ ἐκτυπα ἄλλων ὁμοτέχνων, καθηγητῶν γυμνασίου, δημοδιδασκάλων ἢ ἀπλῶς φιλαρχαίων, ὅταν γιὰ διαφόρους λόγους δέν εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἰδοῦν οἱ ἴδιοι τὸν λίθο. Τοῦτο δέν καθιστᾷ κατ' οὐδένα λόγο μικρότερη τὴν συνεισφορὰ τους καὶ τὴν θέση τους στὴν ἀξιολογικὴ κλίμακα τῶν ἐπιγραφικῶν, –κορυφαῖο παράδειγμα μένει πάντοτε ὁ μέγιστος W. Dittenberger–. Ἡ ἐπίστεψε, πλανώμενος, ὅτι ἔτσι μειώνει τὸ ἐπιγραφικὸ ἔργο καὶ τὸν ἴδιο τὸν Κουμανοῦδη ὡς καρπούμενο τὸ ἔργον ἄλλων.

Γιὰ τὸ λαμπρὸ, ἐθνικὸ, ἔργο καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ Σ. Α. Κουμανοῦδη ἀρκεῖ τὸ τοῦ Δημοσθένους: ἢ γὰρ ἀλήθεια καὶ τὰ πεπραγμένα αὐτὰ βοᾷ. Τὸ ἔργο του παραμένει πολῦτιμο στὴν ἔρευνα· «ὁ χρόνος ἐγένετο διδάσκαλος».¹⁴

12. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 2010 καὶ 2020 ἐξεδόθησαν τὰ ἐξῆς τεύχη: *IG II/III³ 1*, fasc. 2, *Leges et decreta continens annorum 352/1-322/1*, ed. S. D. Lambert, (Berol. 2012)· *IG II/III³ 1*, fasc. 4, *Leges et decreta continens annorum 300/299-230/29*, edd. M. J. Osborne – S. G. Byrne, (Berol. 2015)· *IG II/III³ 1*, fasc. 5, *Decreta et leges continens annorum 229/228-168/7*, edd. B. N. Bardani – S. V. Tracy, (Berol. 2012)· *IG II/III³ 4*, fasc. 1, *Dedicationes publicae*, ed. J. Curbera, (Ber. 2015)· *IG II/III³ 4*, fasc. 2, *Dedicationes privatae*, ed. J. Curbera, (Ber. 2017)· *IG II/III³ 4*, fasc. 3, *Tituli sacri, tituli theatri Bacchi, indices*, ed. J. Curbera, (Ber. 2019).

13. Ἡ ἐμμανὴς ἐμπάθεια τοῦ συγγραφέως τοῦ πονήματος κατὰ τῶν συντακτῶν τῶν ὡς ἄνω εκδόσεων καὶ τὸ ἦθος τοῦ συμπληροῦ τῆς βιβλιογραφίας εἶναι τέτοια, ὥστε στὰ τέσσερα λήμματα (σελ. 226 (2 λήμμ.), 241 (1 λ.), 249 (1 λ.)) ποὺ σημειώνεται παράλειψις ἢ σφάλμα ταυτίσεως δίδεται ἢ βραχυγραφία *ΑΡΜΑ*, ἀλλὰ στὸν πίνακα τῶν Συντομογραφιῶν (σελ. 255) δέν ὑπάρχει ἢ ἀνάπτυξις τῆς βραχυγραφίας καὶ ἐπομένως οὔτε καὶ τὰ ὀνόματα τῶν συντακτῶν, κατὰ παράβασιν τῶν καθοριζομένων ἀπὸ τὴν νομοθεσία περὶ πνευματικῆς ιδιοκτησίας.

14. *Ἀθηναίων* 6 (1877) 151.